

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ ДОБИ РЕНЕСАНСУ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті розглядаються особливості формування гуманістичного ідеалу людини-громадянина в українській філософській думці доби Ренесансу. Також простежується зв'язок з антропологічними ідеями доби Київської Русі.

Вступ

Для доби Ренесансу є характерним самоусвідомлення людиною себе як особистості. Ця риса є характерною і для українського Ренесансу. Нове, гуманістичне розуміння людини, її самоцінності, сенсу її буття паралельно формувалося в духовній культурі козацтва, в мистецтві, в філософії. Необхідно згадати, що філософські ідеї в цей період здебільшого виражалися в формі полемічних творів, у Києво-Могилянській академії (тоді ще колегіумі) у навчальних курсах, віршах.

Аналіз досліджень і публікацій

Українська філософія доби Ренесансу стала об'єктом зацікавлення багатьох сучасних українських філософів. Достатньо згадати праці Горського В.С., Кашуби М.М., Ничик В.М., Пашука А.І., Стратій Я.М. та ін. У колективних працях, монографіях всебічно розглядаються особливості філософської думки України цього періоду, своєрідність осягнення українськими мислителями надбань ренесансної філософії Європи. Багато уваги приділяється онтологічній, антропологічній, суспільно-політичній проблематиці у творах ренесансних мислителів. Друга половина XX – поч. XXI ст. стали часом відкриття, глибокого осмислення філософської спадщини діячів української культури доби Ренесансу, перекладів їх творів. Завдяки цьому вона все більше стає явищем сучасної української духовної культури, сприяє її збагаченню, розвитку через звернення до початків.

Постановка завдання

У статті ставиться за мету розгляд особливостей розуміння, трактування проблеми людини українськими мислителями доби Ренесансу. Для цього – розкрити зв'язок їх антропологічних поглядів з баченням людини в епоху Київської Русі. Тому це вимагає короткої характеристики процесів формування ідеалу «людини-громадянина», його поєднання з ідеалом християнським на прикладі агіографічної літератури XII-XIVст.

Основна частина

Ще в період занепаду Київської Русі, боротьби проти татарської навали в українській культурі склався героїчний ідеал людини. Це герой, сильний, мужній, праведний, святий, що долає ворога як силою зброї, так і силою духу, захищає рідну землю. І в цій боротьбі–служінні піднімається до святості. Такий ідеал людини оспівувався в піснях, легендах, пізніше став нормативним для козацького етосу, початок формування якого можна віднести до поч. XVI ст. Відбився цей ідеал і в агіографічній літературі, що розвивалася в монастирях. Вона відтворювала як вимоги, норми християнської церкви, так і цінності народної культури, плоттю від плоті якої були ченці. І в монастирі вони принесли мрії, цінності, ідеали свого народу. Тому агіографічна література виступає синтезом християнських і народних традицій. «Адресувалося життя найширшому колу читачів, для кожного з яких воно повинно було стати своєрідним моральним взірцем. Для того ж, щоб виконати це своє призначення, воно мало відображати основні ідеї і цінності свого часу – звичайно, осмисленні з позицій церковно-канонічної етики. Отже, хоча агіографічна література за своїм походженням і призначенням є літературою церковною, без врахування її філософського і морально-світоглядного змісту неможливо зрозуміти ту далеко не однозначну роль, яку вона відіграє у формуванні суспільної свідомості епохи феодалізму,» – відмічається в «Історії філософії на Україні» [1, с.158].

Вже перші українські святі Федір та Іоанн, Борис і Гліб, пізніше Михайло Чернігівський, Олександр Невський та ін. втілюють дієвий ідеал святості. Їх шлях, зростання до святості, полягає в мирі. Це постаті мудрих правителів, хоробрих воїнів, які своїми діями, самим життям збільшували могутність і силу Землі Руської, протистояли, як Борис і Гліб, братовбивчим чварам, захищали її від ворогів. Їх християнські чесноти кристалізуються і виявляються у громадському служінні. У своїй діяльності вони втілюють заповіді Божі, що дають силу й натхнення гідно служити своїй Вітчизні. Тобто вже в агіографічній літературі бачимо виразно громадянський характер суспільного ідеалу, нормативність якого закріплюється, легітимізується авторитетом церкви. «Для окремої людини святість означала її особисту причетність до божественної духовної всезагальності, яка досягається лише усвідомленням вибором свого шляху. Показово, що автори навіть найбільш ранніх давньоруських житій, задовго до появи у вітчизняній агіографії ісіхастської течії, що так яскраво проявилася у творчості Стефанія і Пахомія Сербів, вже будують свою розповідь так, що в її кульмінаційний момент герой завжди опиняється в полі напруги між силами добра і зла. Свідомий вибір добра будь-якою ціною – моральна основа подвигу героя життя. Перші руські святі, Федір і Іоанн, гинуть на язичеському жертovníку, свідомо обравши свою віру. Борис і Гліб, поставлені перед вибором між зрадою і смертю, обирають чесність і братерський обов'язок ціною власного життя. Якщо враховувати вже відзначену

раніше етизацію онтологічних засад, характерну для середньовічної свідомості, стає зрозумілим моральний контекст святості, який полягає для людини в безперервному процесі її морального одухотворення» [1, с.164-165]. В агіографічній літературі поєднуються цінності етнічної та християнської культур, формується образ людини, яка поєднує в собі благочестя з активною життєвою позицією, активними діями в мирському житті, яка іде шляхом самовдосконалення. Для чого? Для досягнення небесного блаженства і найкращого виконання обов'язків, які накладає на неї її місце в соціумі. В агіографії, народній культурі бачимо поступове формування й утвердження характерних для української антропології рис – одухотворення людини, її самовдосконалення до людини духовної, поєднання активності в земному житті, особливо в громадянському, з духовним самовдосконаленням.

І цей ідеал людини, уявлення про сенс її буття, чесноти, вироблені в добу Київської Русі, у XVI ст. зустрілися в українській культурі з ренесансним ідеалом людини. В цей час Україна перебувала в полі ренесансної культури. Виникають нові, розвиваються старі міста, у боротьбі здобуваються права самоврядування. Розвивається торгівля, ремесло. Постійно йде боротьба із загрозою турецької навали, татарськими набігами. Все це викликає потребу в освічених людях – військових спеціалістах, вчителів, лікарів, юристів, перекладачах і т.д. Іде формування української інтелігенції. Значна частина молоді для отримання освіти виїжджала за кордон. Навчаючись у провідних університетах Європи – таких центрах ренесансної культури, як Болонський, Падуанський, Празький, Краківський та ін. університети – молодь сприймала передові гуманістичні ідеї. «Культура доби Відродження,- писав відомий історик Якоб Буркхардт, – веде за собою не тільки низку зовнішніх відкриттів, її головна заслуга в тому, що вона вперше відкриває внутрішній світ людини і закликає її до нового життя» [2, с.25]. Свобода особи – ось одна з провідних ідей Ренесансу.

Світогляд українських гуманістів, які навчалися в європейських університетах, формувалася і під величезним впливом античної культури, яка сприймалася як недосяжний зразок. Латиномовні поети Іван Домбровський, Симон Пекалід, Себастьян Кльонович не тільки писали свої твори латиною, але й з античних позицій осмислювали світ, ставили на чільне місце людину як творчого індивіда, що самовиражається в активній діяльності на благо себе та суспільства, оспівували гармонію земного та небесного світів. Антична філософія, відроджена, переосмислена ренесансними гуманістами, найбільше впливала на формування світогляду елітарної течії українського Ренесансу. Випускниками європейських університетів були Станіслав Роксолан Оріховський, Павло Русин, Юрій Дрогобич, Петро Могила, Іов Борецький та ін. Світогляд українських мислителів доби Ренесансу формувалася під впливом ренесансної й античної культур. Антична культура сприймалася як через призму культури ренесансної, так і через призму культур візантійської та давньоруської. Це надавало неповторності та свіжості відчуттям сутності, духу еллінської культури, зумовило глибинний гуманізм, зверненість до людини як частини світу і разом з тим її вінця, але за умови єдності з природою, а не підкорення її. Саме своєрідний і неповторний сплав культур став тим підґрунтям, який зумовив своєрідність антропологічних ідей українських мислителів.

Для українського Ренесансу є характерною опора не тільки на античну, але й на власну давньоруську культуру. Це було засобом національної самоідентифікації, зверненням до своїх коренів. Традиції давньоруської книжності, продовжувані українськими мислителями, інтелігенцією, орієнтувались на особу як члена громади, віддану інтересам держави. В ренесансній культурі високо цінувались ідеали «громадянського гуманізму» – служіння суспільству, політичної свободи, патріотизму. Шлях до самореалізації особи вбачався в діяльності на благо громади. Така риса виразно простежується в острозьких, львівських гуманістів – вони, як правило, брали активну участь у житті братств, обіймали значні урядові посади. У середовищі українських гуманістів гармонійно поєдналися давньоруський ідеал людини з республіканськими ідеалами античності та ідеями ренесансного гуманізму.

Антропологія українського Ренесансу склалася на основі ренесансного гуманізму, античної філософії, патристики, давньоруських філософських ідей і народної культури.

Зупинимось детальніше на проблемі людини в творах письменників-полемістів, зокрема Кирила Транквіліона-Ставровецького, Христора Філалета, Івана Вишенського. К. Транквіліон-Ставровецький поєднує в своєму розумінні людини, її місця в світі, патристичні та ренесансні ідеї. Поступово звільняючись від містичного сприйняття світу, він схиляється до його натуралістично-пантеїстичного осмислення. Не відмовляючись від християнського дуалізму, протиставлення земного і небесного, душі і тіла він намагається його подолати у пантеїзмі. Це створює умови для гуманістичного погляду на людину, її місця в світі. Дотримуючись погляду на Бога як джерело всього сущого, мислитель стверджує самоцінність краси світу та людини: «Чоловік видінем же наслаждається красоти женской и оздоби шат светлых и от камней многоцінних діамантов и от начиння золотого і сребного зрок запасе і засмакує красоту и слухом приймаєт смак з гласов радостетворних от пісней и музиков» [3,с.45]. Захоплення красою світу поєднується у нього з усвідомленням права людини тішитись нею, прагнути до щастя в земному житті.

Важливою умовою і запорукою щастя він вважає працю. Матеріальний достаток, створений працею власних рук, розуму, завдяки «художеству» або «земледельству» цілком виправданий з моральної точки зору. У повсякденній трудовій діяльності на користь суспільства К. Транквіліон бачив сенс життя. Він возвеличував людський розум, закликав «премудрость яко пчела от различных источников збирати» [3,с.41]. Людина виступає як мікрокосм: «Но и се подобает відати, яко чоловік составом своим имієт причастіє або участництво и сполкова(н)я до вшелякого створення: земли – плотію, воді – кровію, диханієм-воздуху,

теплотою – огневи, древу – растител(ь)ною силою, безсловесним – яростю и похотінієм, бездушним – ноги, власи (сих, хотя і ріжуть, не чують болю); причаствуєт же і словесним, яко аггелом – разумом і самовластием, и разсуждениєм творити злоє, или не творити. Суть же и інии сили въ души, котъриі разумное діаніє творять, повинующєся умному хотінію. И сих діля чоловік назван єст малим світѡм.» [4, с.97].

Транквіліон возвеличує душу людини, як запоруку її безсмертя, «образ божій и подобіє слави його». Ум людини, сама «преднійшая сила души» забезпечує спасіння людини. «В том умі образ Божій і подобіє слави его и несмертел(ь)ность зависла. А если ся ум той, живучи в тілі смертном, соединитъ преизволенієм своим зъ Богом і аггели его, тогда вічне зъ Богом зостанет и по разлучен(н)ю тіла» [4, с.98]. «З иной же стороны, и тіло єст милостивий приятель, поневаж боронитъ душу від пихи и справуєт к доброму» [4, с.99]

Ідея рівності людей незалежно від їх місця і становища в суспільстві висувається також в творі Христофора Філалета «Апокрисис». Він пише: «...тіла, добра, местности, і учтивости наши зверхности его королевской милости суть от нас добровольне подданы: также ведлуг права посполитого о них чинити розсудок може» [1, с.215] Суспільно-політичні погляди Х.Філалета, як можна судити з наведеного абзацу, включають ідеї «суспільного договору», обмеження влади монарха законом, визначення прав, свобод підданих, засноване на вимогах «права Божого і природного».

Антропологічні проблеми займають значне місце у творчості Івана Вишенського. Його філософсько-релігійні погляди органічно поєднують ренесансні, реформаційні ідеї з раннім християнством, яке він розглядав як еталон та критерій істинності. Головне для Вишенського – проблема свободи волі, шляхи досягнення християнського ідеалу. Ці проблеми він розглядав з позицій, близьких до позицій західноєвропейських діячів Реформації: людина має свободу волі і може досягти спасіння власними силами, без посередництва церкви. Від волі людини залежить, на чю сторону вона стане – духу чи тіла. «Волно єст и самовластие челоуьку кой хошет или погібнути, умерти или живъ быти, сыном божиим или сыном диаволским быти – сие на произволении челоуеком лежит.... Естество челоуьческое на самовластии стоит и нуждею и силою ко Богу не притягаєтсья по оглашению всемирному евангельское проповеди, но на произволении... оставлено єсть» [5, с.125, 200]. Людину не змушує ні Христос, ні диявол. Кожен з них підходить до людини з своєю цінністю, а людина вибирає. Земні блага впливають, але не визначають вибір людей.

І.Вишенський вважав, що є вищий рівень свободи волі, яким володіє Бог і яка обмежує дію волі людини рамками того, що Бог створив у ній і для неї. Критерій правильності вибору людини полягає в «мысли царствующей», тобто волі Бога, яка викладена в Святому Письмі. Доступ до неї – через засвоєння Святого Письма. Вибір добра чи зла визначається «справжньою чи несправжньою» вірою. «Справжньою» Вишенський вважає православ'я. Висуває ідею свідомого підпорядкування людини волі Бога. Свободу волі людини він бачить в розумінні і дотриманні волі Божої. З точки зору Вишенського свобода волі людини можлива лише в земному житті, зводиться до вибору між добром і злом. Боротьба між духом і тілом приводить до бажаного результату лише при правильному виборі. Вибір цей можливий лише тоді, коли людина розуміє суть цих сил, наслідки боротьби. Правильність життєвого вибору залежить від самої людини, активної участі в боротьбі між добром і злом. Вибір людини виявляється в її діях: «Не от речей самохвалных, но от творения воли Отца Небесного познаєтсья правдивий християнин, и не во словесьх, а в силъ учинку живет евангелская правда» [5, с.164]. Цінність земного життя полягає в тому, що тільки в ньому виявляється сутність людини і здійснюється вибір.

У трактуванні І. Вишенського сутність буття людини – у її щасті, що визначається духовними цінностями, досягається шляхом пізнання божественних істин та духовного подолання «мирського» зла. Свобода волі людини зумовлює самостійність її дій та відповідальність за них. Суть спасіння, стверджує Вишенський, – у дотриманні віри і досягається через безпосереднє спілкування з «Божюю правдою». Віра і вчинки – основа спасіння. Людський розум містить у собі відблиск божественної мудрості. Тому розумове пізнання, натхненне божественною мудрістю, є одним із рівнів знання божественної істини. Але раціональне пізнання не є гарантією істинності. Щоб стати істинним, вказати шлях до спасіння, знання повинне узгоджуватися з божественною мудрістю. А вона є недоступною для людського розуму. «Правди таїнство» можна досягнути лише ірраціональним шляхом, через просвітлення. А воно досягається тільки завдяки духовному самовдосконаленню, молитві, аскетизму. Гносеологічна концепція І.Вишенського, скеровуючи духовне єство людини на осягнення божественної мудрості як найвищої істини шляхом релігійного екстазу, не замикає людину в містицизмі, а вводить її в сферу боротьби добра і зла, ставить на бік добра. Мета божественних істин – утвердження їх у духовній сутності людини. Через людський розум вони входять у життя людини. Заперечуючи світ зла, багатства через аскетизм, людина пробуджує в собі сумління. «І.Вишенський збуджував у людині сумління, повертаючи її духовне єство до осягнення закладених у божественних істинах моральних цінностей» [6, с. 124].

У антропологічних поглядах, ідеях викладачів Києво-Могилянської академії найбільш яскраво виявився вплив гуманістичних ідей, їх розвиток, переосмислення на українському ґрунті. Ідеї звільнення особистості, утвердження високої гідності людини, самостійності її волі, активності в земному житті стали визначальними і в етичних концепціях. «Нічого немає на землі великого, крім людини, і нічого великого в людині, крім розуму», – пише Й. Кононович-Горбацький [1, с.78]. Поряд зі звеличенням людського розуму, його божественної природи особливе значення надається природному прагненню людини до добра, знання.

Джерелом зла оголошується перш за все незнання добра, невігластво. І тому найважливішим, найголовнішим шляхом до покращення людської природи, поширення добра проголошується моральне виховання, освіта, яка й робить людину людиною. Гідність людини вбачається в її чеснотах, розумі, розумних і корисних для суспільства справах. В “Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного” Касіан Сакович висуває ідеал людини, розумної, освіченої, прикрашеної всіма лицарськими чеснотами, відданої своїй Вітчизні.

«Він пішов до Острога для наук поштивих,
Що там квітли, як ніде, за благочестивих
Тих князів, которі там мудрість покохали
І майно, і кошт на ті школи віддавали.
Шоб юні до наук схильності набрали
І для рідної землі корисні ставали.
Хай фундація б ота, Боже, в нас не зникла,
Славу нашу підняла б, як чинити звикла!
Конашевич в Острозі досить літ заживши,
Здібність у душі відкрив сильну до звитяжства,
В Запорозьке він пішов славнеє лицарство.
І отам немало теж поміж них живучи,
Діла лицарського скрізь пильно стережучи,
Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,
Мужньо з ним воно татар, турків розбивало» [7, с.240].

Уміння, якості людини формуються в процесі освіти, завдяки їй вона відкриває своє покликання, місце в житті. Освіта дає знання для правильного життєвого вибору. Людина реалізує свої здібності в земному житті, розвиває чесноти, служить добру і отримує за це небесну нагороду. Служіння Вітчизні, людям – і в освіті, навчанні, і в державній, військовій справі – очищає і піднімає душу, є відповідним настановам Божим, божественним істинам. І не просто людина відшукує той шлях, який дозволяє досягти власних цілей, прагнень, бажань. Ні, знаходить шлях, на якому якнайкраще може служити Богу і Вітчизні, досягаючи лицарських висот. Життя набуває сенсу, цінності у служінні вищим цінностям.

«Мав-бо за велику власну нагороду,
Як, з неволі вирвавши, дасть кому свободу.
Таж війна з одних причин може в світі бути:
Щоб свої і людські кривди відвернути.
Будь шляхетний гетьмане, славний навік-віки,
Хай Христос в небесній візьме тебе лики» [7, с.234].

І в добу Відродження живим залишається ідеал Київської Русі – ідеал людини-громадянина. Найважливішою з людських чеснот визнається патріотизм. Сакович визнає, і не просто визнає, а оспівує цінність земної слави, бачить у ній мету для лицаря. Славетна людина, герой стає зразком і натхненням для нащадків. Здійснюючи героїчні подвиги через вірність вищим моральним ідеалам і прагненню до слави, він своїм зразком скеровує до вищого душі наступних поколінь, запалює в них вогонь героїзму і прагнення до слави. Слава виступає не як цінність сама по собі, а як суспільне визнання подвигів, вказує на правильно зроблений життєвий вибір і благий зміст діянь. «Вірш» Саковича близький за формою і змістом до козацьких дум.

І у віршах, і в трактатах мислитель розглядає проблему людини, сенсу її буття. В трактаті «Про душу» К. Сакович розглядає проблему свободи волі людини. Самопізнання допомагає жити згідно з її природою. Увагу мислитель звертає на єдність душі і тіла. Акцент скоріше робить на тілесному. Тілесне – це не нижче, підкорене душі, як у І. Вишенського, частково – у К. Транквіліона-Ставровецького. Людина – мікрокосм, через тіло пов'язана з макрокосмом. Вона складається з тих же стихій, як і природа. Його позиція має виразно гуманістичний характер. Сакович наголошує на земному бутті людини, її самореалізації в земному світі завдяки силам свого розуму, тіла, що вдосконалюються освітою. Завдяки освіті, знанням людина розуміє своє призначення – служіння ближньому, Вітчизні, що дає їй найвище – свободу. Власне їй треба служити і для неї жити. Це відповідає волі Божій, вважає К. Сакович. І, власне, така людина – активна, розумна, освічена, діяльна, відповідає своєму призначенню і гідна нагороди у вічному житті. Сакович обстоює, оспівує гуманістичний ідеал людини, заперечує аскетичний погляд на людину, її місце в світі тих

мислителів раннього Відродження, які, підносячи душу, з недовірою ставилися до тіла, розуму людини, обмежували її волю. Ідеал К.Саковича – це філософське осмислення ідеалу, який був нормативним для козацького етосу і, ширше, для народної української культури..

Висновки

В українській культурі Ренесансу утвердився ідеал людини як самостійної особистості, що з глибокою вірою служить «правді Божій», її здійсненню в земному житті; патріота, який вільно, за власним рішенням, присвячує своє життя благу свого народу і своєї Вітчизни. Формування ренесансного ідеалу людини в Україні відбулося під впливом філософії європейського Ренесансу, античної філософії, філософських ідей Київської Русі. Цей ідеал не залишився книжним, елітарним, а знайшов своє втілення в козацькому етосі, в постатях видатних історичних діячів: П. Конашевича-Сагайдачного, Петра Могили, Богдана Хмельницького та інших.

Список літератури

1. Історія філософії на Україні - . - К.: Наукова думка, 1987. Т.1 , - 400с.
2. *Burckhardt Jakob*. Kultura Odrodzenia we Wloszech. – Warszawa: PIW, 1991. – 412 с.
3. *Паславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI- першій третині XVII ст.- К.: Наукова думка, 1984. – 128 с.
4. *Історія філософії України*. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – 559с.
5. *Вишенський І.* Твори.- К.: Наукова думка,1959.- 518 с.
6. *Пашук А.І.* Іван Вишенський – мислитель і борець. –Львів: Світ, 1990.- 176 с.
7. *Українські гуманісти епохи Відродження*. Антологія. – Ч.2.- К.: Наук. думка, Основи; 1995.- 431 с.